

ТОШКЕНТ
ЧУМНОН НАШРИЁТИ

ҚАЛДИБЕК СЕЙДАНОВ

Абай
абадиги

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЕТИ

Муаллиф ушбу китобни чоп этишди ҳомийлик қилган Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманига қарашли «Агабек» фирмасига ўз миннатдорчилигини билдиради.

Муҳаррир Ҳамза Имонбердиев

С $\frac{4702620104-106}{360(04)-95}$ Қўш 95

ISBN 5-8250-0459-9

© К. Сейданов, 1995 й.

ҚОЗОҚ-ЎЗБЕК АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Ўзбек халқининг Урта Осиёдаги бошқа туркий халқлар каби қардош қозоқ халқи билан бўлган дўстлик, қардошлик, биродарлик, маданий, шу жумладан адабий алоқалари тарихи ҳам жуда қадимийдир. Улар қадим замонлардан буён ёнма-ён яшаб, аралаш ҳаёт кечирганлар. Уларнинг ер-сувлари, мол-жонлари туташ бўлиши билан бирга, бир-бирлари билан қиз олиб, қиз бериб қуда-қудагай бўлган халқ. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон халқ шоири Уйғун ўзининг «Қозоқ қардошимга» номли шеърисида:

*Бизнинг дўстлигимиз қадимдан жуда,
Қиз олиб, қиз бериб, бўлганмиз қуда.
Гул териб келганмиз бирга, бир қирдан,
Бирга сув ичамиз дарён Сирдан,—*

¹ Уйғун. Асарлар. Биринчи том. Шеърлар. Гафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат интириғи. Тошкент—1974 й., 448-бет.

деса, қозоқ шоири Деҳқон Обилов ўзининг «Мадҳия» номли шеърда:

*Бир кўрпада катта бўлдик тепишиб,
Чин дўст бўлдик чин юракдан ўпишиб,
Ханда уриб, гоҳ энгилдик, гоҳ энгдик,
Ҳазил-ҳузул қилганда тил топшиб,¹—*

деб бежиз ёзмаган эди.

Ҳатто, Шарқ билан Ғарбни бир-бирига туташтирган машҳур қадимий маданий савдо йўли — «Ипак йўли» ҳам (VI—VII асрлар) бир вақтлар қозоқлар билан ўзбекларнинг диёридан ўтган эди. Ҳозир ҳам шеърят султони Алишер Навоий билан улуг олим Улугбек халқининг ерлари қозоқ халқининг буюк мутафаккири Чўқан Валихонов, XIX аср қозоқ поэзиясининг машғали Абай Қўнонбоев авлодларининг яйлозлари билан туташгандир.

Ҳақиқатан ҳам, бу икки қардош ва ёндош халқнинг тарихи, урф-одати,

¹ Д. Обилов, «Ҳуши келибсиз». Шеърлар. Гафур Ғилом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1970 й., 4-бет.

тили ва тақдири кўп жиҳатдан бир-бирига жуда ҳам яқин. ҳатто баъзилари бир-бирига ҳамоҳанг бўлиб, мос келади. умумий муштаракликка эга эканлиги аниқ кўзга ташланади. Чунончи, Юсуф Хос Ҳожибининг ахлоқий-таълим мавзундаги «Қутадғу билик» (1069) асари билан Маҳмуд Қошгарийнинг «Девону луғатит турк» (1072—1074), шунингдек, Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳиба-тул-ҳақойиқ» (XII аср) каби эски адабий ёдгорликлар туркий халқларга, жумладан, ўзбеклар билан қozoқларга ҳам тааллуқлидир. Бу албатта, ҳар иккала қардош халқ ўртасидаги дўстлик алоқаларининг нақадар чуқур ва қадимий эканлигини англатиш билан бирга, улар ўртасидаги маданий, шу жумладан адабий алоқалар тарихининг ҳам қадимий эканлигидан далолат беради.

Лекин бу иккала қардош халқ ўртасидаги дўстликни, маданий, жумладан, адабий алоқалар тарихини фалон кун, ёки фалон асрда бошланди, деб, аниқ айтиш қийин. Аммо, улар орасидаги олиш-бериш, дўстлик алоқалари, қoқ-қардошлик туйғулари, маданий ва иқ-

тисодий алоқалари узоқ замонлардан бошланган бўлиб, у йиллар, асрлар ўтган сари кенгайиб, ривожланиб, тобора такомиллашиб борган. Шунинг учун ҳам Қозоғистон Фанлар академиясининг академиги, машҳур адиб Собит Муқонов: «Биз, ўзбек халқи билан азалаздан қардошмиз, қўшнимиз. Шунинг учун ҳам халқимиз «яйловда молимиз, тўшакда бошимиз қўшилган», дейди. Ўзбекларда мавжуд бўлган уруғлар бизда ҳам бор»,¹—деса, машҳур шоир Ғафур Ғулом: «Минг йилларга бар тутқазмас қардошлик тарихимиз»,²—дейди.

Маълумки, ҳар иккала қардош халқ тарихи саҳифаларига назар ташлар эканмиз, унда уларнинг яралаш ҳаёт кечириб, ички ва ташқи душманларга, чет эл босқинчиларига қарши бир ёқадан бош чиқариб курашганлигининг шоҳиди бўламиз. Бу борада ҳар иккала халқнинг араб, мўғул босқинчилари бостириб кирганда (VIII, XIII) бир-

¹ «Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1971, 28 сентябрь.

² Ғ. Ғулом. Асарлар, 2-том, Тошкент, 1972 йил, 78-бет.

бирига ёрдам қўлини чўзиб, уларга қақшатғич зарба берганлигини эслаш кифоядир.¹ Бундан ташқари, XIII-асрнинг 20-йилларида қалмоқ босқинчилари қозоқ дёрига бостириб кириб, анча азоб-уқубатлар кўрсатганида, қозоқларнинг қанча-қанча уруғлари Бухоро, Самарқанд ва Хива томонларга қочиб, кўчиб ўтиб, қардош ўзбек халқи орасидан паноҳ топиб, иноқлашиб кетганлигини ҳам эслаш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, XIX асрда қозоқ меҳнаткашларининг манфаатини, орзу-умидини кўзлаб, бой-феодалларнинг зўравонлигига қарши меҳнат кишиларини курашга Сирим Датов билан ҳассос, исёнкор шоир Маҳамбет Утемисовнинг (1804—1846) озодлик учун олиб борган курашлари орқасидан паноҳ топиши, уларни оддий меҳнаткаш ўзбек кишилари қўллаб-қувватлаганлиги² икки қардош ва ёндош ўзбек-қозоқ халқининг бир-бири-

¹ «Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1971 йил, 28 сентябрь.

² Рязанов А. Ф. *Восстание Исатая Тайманова*. Ташкент, 1925 г., стр. 9.

га бўлган қардошлик туйғусининг, меҳр-муҳаббатининг, дўстона алоқаларининг ёрқин саҳифаларини кўрсатади.

Шундай қилиб, қозоқлар билан ўзбекларнинг асрлар давомида кенг ривож топиб, борган сари равнақ топган дўстлик алоқалари, биродарлик иноқликлари ҳар иккала халқ қалбини бир-бири билан янада яқинлаштириб, туташтириб юборган.

Тўғри, бой-феодаллар, хон ва беклар, амир ва амалдорлар ўзларининг бойишлари, орзу-умидлари, манфаатлари йўлида бу иккала қардош халқни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, баъзан ўзаро тўқнаштириб ҳам турган. Лекин, ҳар иккала халқнинг оддий меҳнат кишилари доимо бир-бири билан иноқ, аҳил яшашни орзу этиб, бир-бирига ёрдам қўлларини чўзганлар. Шунинг учун ҳам қозоқ халқи «Ўзбек—ўз оғам»,— деса, ўзбеклар ҳам «Ўўлдошинг қозоқ бўлса, йўлингдан адашмайсан», дейдилар. Мана бу сўзлар асрлардан бери давом этиб, ҳар иккала қардош халқ қон-қонига сингиб кетган, қон-қардош, биродарлик, дўстлик, иноқлик туйғуларининг ёрқин ифодасига айланган.

Дарҳақиқат, қозоқ ва ўзбек халқлари ўртасидаги кенг ривож топган бу дўстлик, сиёсий ва иқтисодий алоқалар икки халқ ўртасидаги маданий, шу жумладан адабий алоқаларнинг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Маълумки, ҳар иккала қардош халқнинг оғзаки ижодиёт дурдоналарига назар ташлар эканмиз, унда улардан бири-бирига ҳамоҳанг эртак ва афсоналарни, эпик дostonлар билан мақолларни кўп-лаб учратамиз. Бу ўринда Хўжа Насриддин латифалари билан Алдар Кўса, Жиренча Чешан, Ҳасан Қайғи ҳақидаги афсоналарни, «Қўзи Кўрпеш—Баян сулув» дostonи билан «Лайли ва Мажнун» ўртасидаги баъзи бир ҳамоҳангликни ва икки халқ орасида алоҳида шуҳрат қозонган «Алноминиш» эпоси билан «Гўрўгли» дostonини, шунингдек «Шоҳ Самарқанд», Ҳусайн Бойқаро билан унинг вазирини Мир Алишер ҳақидаги «Подшо қиз билан қора қул» каби ва бошқа қозоқ халқини орасида кенг тарқалган эртакларни, афсоналарни, алоҳида қайд этиш гоят аҳамиятлидир.

Айвиқса, «Онанинг кўнгли болада,

боланинг кўнгли далада», «Сувнинг отаси булоқ, сўзнинг отаси қулоқ», «Кўз кўрқоқ, қўл ботир», «Айрон ичган қутилибди, пақир ялаган тутилибди», «Эксанг экин, ичасан текин», «Асли душман эл бўлмас. этакни кессанг енг бўлмас», «Бир кўрганни билиш, икки кўрган — таниш», «Аҳмоқнинг катта-кичиги бўлмас», «Айтилган сўз—отилган ўқ», «Кўнгли очикнинг қўли очик, қўли очикнинг йўли очик», «Эр бўйнида қил арқон чиримас», «Ез ёпинчигингни қўйма, қишда ўзинг биласан»¹ каби ва бошқа бир қанча мақолларнинг қозоқ ва ўзбек халқлари орасида бир хил айтилишининг ўзи, бу иккала халқнинг дўстона муносабатлари билан маданий, шу жумладан адабий алоқаларнинг нақадар чуқур ва қадимий эканлигидан далолат беради.

Қозоқ классик адабиётида Фирдавсий, Низомий, Навоий, Бобур асарларини қунт билан севиб ўқиб, улардан кўп нарса ўрганган, ижод чашмаларидан

¹ Қазақтың мақалдары мен метелдери, ҚМКЭБ, Алматы, 1959 ж.

баҳра олиб, ижодий таъсирланган шоирлардан бири—Абай Қўнонбоев бўлди.

Чунки шеърят султони Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоев асарларини ўзаро қиёслаб эканмиз, унда Абай ижодида Низомий билан Навоий газалларининг, достонларининг таъсирини аниқ кўрамиз. Улар таъсир натижасида Абай бир қанча мукамал лирик шеърлар, афсона ва эртаклар асосида достонлар яратганлигининг шоҳиди бўламиз. Шунинг учун ҳам ҳассос талант соҳиби Алишер Навоий ижоди билан Абай Қўнонбоев ижодини ўзаро таққослаб, қиёслаб, фикр юритиш ўзбек ва қозоқ адабий алоқалари тарихида муҳим саҳифаларни ташкил этади.

НАВОИЙ ВА АБАЙ

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий кўн қиррали ижодий дурдоналари билан она тупрогидагина шуҳрат қозониб қолмасдан, балки у жаҳон миқёсида ҳам ўз овозига эга бўлиб, кенг танилган ижод соҳибларидандир. Навоий қардош халқларнинг буюк машъаллари бўлмиш — Махтумқули, Мирза Фатали Охундов, Бердақ, Қаям Носирий, Абай, Тўхтағул каби етук шоирларга ҳам ўзининг таъсирини ўтказган. Шунинг учун ҳам сўз зарғари Ғабит Мусрепов: «Қозоқнинг революциядан аввалги адабиётида Урта Осиё классиклари асарларининг таъсири кўп бўлган. Шунинг ичида ўзбек халқининг донишманд шоири Алишер Навоийнинг ажойиб дурдоналарини ўқиб, ундай ўрناق олмаган шоир камдан-кам. Классик адабиётимизнинг буюк чўққиси — Абайнинг ҳам ўзига устоз деб билган, талантига таъзим этган

шоирларидан бири — Навоий эди», — (таржима бизники — Қ. С) деб алоҳида қайд этган эди.

Дарҳақиқат, Абай Қўнонбоев Семипалатинск шаҳридаги мадрасада ўқиб юрган чоғларидаёқ диний мактаблардан кўра, араб, форс, чигатой тилларидаги эртак ва афсоналарни меҳр билан ўқиди. Шунингдек, Фирдавсий, Низомий, Хўжа Ҳофиз, Саъдий, Навоий каби буюк шоирларнинг ижод чашмаларига алоҳида назар ташлаб, уларни қунт билан кузатди. Асарларидан завқ олиб, чуқур мутолаа этади. Уларни ўзига устоз сифатида таяниб, дoston ва лирик шеърларни зўр маҳорат билан ўқиб, тинглаб ҳордиқ чикаради, улуг мутафаккирлар ижодидан илҳомланиб, уларни ҳурмат билан тилга олади. Уларнинг асарларига ижодий ёндошиб, баъзиларига мухаммас боғлаб, шеърини асарлар ёзишини мансўқ эта бошлайди. Улардан маънавий мададлар тилаб, ижод этини йўлида ёрдам қўлларини чўзишларини орзу этади.

Тўғри, қозоқ классик адабиётида Фирдавсий, Низомий, Навоий каби буюк

алломаларни ҳурмат билан тилга олиб, уларнинг ижодларини севиб ўқиш, уларни ўз халқи орасига кенг тарғиб этиш билан бир қаторда, улар асарларидан таъсирланган ҳолда ижод этиш фақат Абай Қўнонбоевдагина эмас, балки XIX асрда яшаб, ижод этган Шангерей, Шуртонбой, Оқан Сери каби истеъдод соҳибларига ҳам хосдир. Лекин Абай улардан анча илгари кетиб, улур сиймолар бўлмиш — Навоий, Фузулий, Низомий асарларидан ижодий ва танқидий ўрганиб, бадий жиҳатдан бақувват, соф шеърый асарлар, ажойиб дostonлар яратган. Айниқса, Алишер Навоий ғазаллари билан лирик шеърларидан кўп таъсирланган.

Тўғри, Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоев икки даврда, икки хил тарихий ва ижтимоий шароитда, бири — Урта аср маданиятининг равнақ топган даврида (XV асрда), зодагонлар орасида — шаҳарда, иккинчиси эса, алифна таёқ деб билмайдиган саводсиз саҳро халқи орасида (XIX асрнинг иккинчи ярмида), Урта Осиё ва Қозогистонга рус маданияти эндигина кириб кела бош-

лаган даврда яшаса ҳам, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятида, ахлоқий-дидактик қарашларида бир-бирига яқинлик, анча ўхшашликлар мавжуддир. Буни биз ҳар иккала улуг зот, буюк сиймоларнинг ижод чашмалари билан кечирган ҳаёт йўллари саҳифаларини варақласак, янада равшанроқ кўрамиз. Чунончи, уларнинг ҳаётларидаги ўхшашликларни кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, Алишер Навоий ҳам маълум даражада ҳукмдор (вазир ва Астробод ҳокими) бўлгани каби, Абай Қўнонбоев ҳам ҳукмдор (бўлис) бўлган. Аммо ҳар иккаласи ҳам оддий меҳнат кишилари томонида бўлиб, ўз умрларининг сўнгги дамларигача халқ манфаатини кўзлаган. Ҳар иккаласи адолат, ҳаққонийлик, соф инсоний бурчни, илм-маърифатни улуғлаш учун курашиб, уни ўз асарларида кенг акс эттирган.

Иккинчидан, Алишер Навоий Астрободни ободонлаштиришни, халқнинг турмуш даражасини яхшилаш борасида давлат арбоби сифатида бир қанча фармонлар чиқариб, бу фармонларнинг

Ўша давр нуқтаи-назаридан имкон бори-ча адолатли бўлишини таъминлаш учун курашса, Абай Қўнонбоев ҳам 1885 йили Семипалатинск ўлкасида яшовчи қozoқлар учун 60 та моддадан иборат қонун лойиҳасини тузиб, жорий қилади. У мазкур қонун лойиҳаси асосида ўз даври нуқтаи-назаридан мумкин қадар адолатли иш кўрди. Ўз отаси Қўнонбойнинг олиб борган зўрлик ва зўравонлик ишларига қарши чиқади. Бой-феодалларнинг меҳнаткашларга қилаётган зулмларини кескин қоралайди. Адолат учун, тинч-тотув яшаш, халқ бахт-саодати учун курашади. Абайнинг ажойиб монументал образини яратган Мухтор Умархон ўгли Авезов ўзининг «Абай йўли» номли машҳур эпосида, Абайнинг отаси Қўнонбой элимиз одатидан узоқладинг деб, ўглини айблаб, уни оддий ёмғир сувига ўхшатганда, Абай отасига қараб: «Қўлида қуроли бор айрим кишиларгагина насиб бўладиган қудуқ суви бўлгандан кўра, ҳаммага баравар фойдаси тегадиган ёмғир суви бўлиш афзалдир»,—деб. кескин жавоб беради.

Бизнингча, Абай Қўнонбоев қардон

халқларнинг улуг шоирлари ижодини, шу жумладан Алишер Навоий, Ғолибий, Низомий асарларини қунт билан ўқиб, улардан гоят таъсирланиб, кўп нарсалар ўрганган. Айниқса, Алишер Навоийнинг ҳаёт йўлини, адолат, ҳаққонийлик, соф инсонийлик ҳақидаги лирик шеърлари билан кенгроқ танишиб, уни чуқур мутолаа этган. Унинг асарларидаги буюк гуманизм гоиларини тўғри тушунган. Мана шулар Абай Қўнонбоевга ўз жамиятида бўлаётган тенгсизликни, адолатсизликни аниқ тушуниб, унинг сирларини кенгроқ англашда маълум даражада яқиндан ёрдам берган. Шунинг учун ҳам Мухтор Аvezов: «... унга (яъни—Абайга—Қ. С.) тиллари тушунарли бўлганликдан Навоий, Ғолибий асарлари кўп таъсир этган. Айниқса, Абай Алишер Навоийни энг яқин устоз деб биледи ва унинг асарларидан ўрнак олади»,¹—таржима бизники—Қ. С.) деган эди

Аввало шу нарсани алоҳида уқтириб ўтиш лозимки, Абай ўзидан аввал ўт-

¹ Эзевов М. Эр жылдар ойлар. ҚМКЭБ. Алматы, 1959 ж., 76-бет.

ган Фузулий, Низомий, Навоий, Бобур каби буюк сиймолар ижодига даставвал тақлид қилган бўлса ҳам, кейинчалик ижодиёт камолоти йўлида улардан ижодий таъсирланиб, баъзи масалаларда танқидий ёндошганлигини ҳам кўрамиз. Абай кўп ўқиб, тинмай излашни натижасида, кейинчалик ўзи ҳам ўзгаларга ижобий таъсир этадиган буюк шоир, аллома ижодкорга айланди. Натижада у қозоқ поэзиясининг машъали, қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси даражасига кўтарилди.

Улуғ танқидчи В. Г. Белинский: «Буюк шоирнинг бошқа шоирларга бўлган таъсири, бу шоир поэзиясининг бошқа шоирлар поэзиясида акс этишидан иборат эмас, балки шу бошқа шоирларнинг ўз қувватини ишга солишдан иборатдир»¹—деган эди.

Дарҳақиқат, Абай Қўнонбоев ҳам буюк мутафаккирлар ижодини ижодий ўргана бориб, улардан таъсирланиб

¹ Белинский В. Г. Собр. сочинений в трёх томах. М., Огиз. ГНХЛ., 2-том, 1948 г., стр 164.

асарлар яратар экан, у ўз она диёрида, ўз она юртида кенг авж олаётган тенгсизликларни кўра билди. Бой-феодалларнинг, ҳукмрон табақаларнинг шафқатсизликларини кескин қоралаб, уларни ўзининг поэтик дурдоналарида танқид остига олди. Юксак инсоний фазилатлар қаторида одамийликни, ҳақиқий севги, олижанобликни, меҳнат кишиларини ўз асарларида жўшиб улуғлади. Бу ғоялар Алишер Навоий ғазаллари билан дostonларида алоҳида намоён бўлиб, кенг ўрин олганлигини кўрамыз.

Эндилликда, Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоевнинг эстетик дунёқарашларини таққослаган ҳолда фикр юритсак, унда ҳар иккала буюк сиймо ижодидаги ўхшашликлар, яқинликлар аниқ кўзга ташланиши билан бирга, уларнинг ўзига хос индивидуал хусусиятлари ҳам кенгроқ намоён бўлади.

Маълумки, Алишер Навоий ўз атрофидаги олим, санъаткор ва шоирларнинг ижодий ишига бепарволик билан қараб, пала-партиш асарлар яратганлигини ёқтирмаганидек, Абай Қўнон-

боев ҳам ўз давридаги қозоқ шоирларининг сифатсиз, ёмон шеърларини қаттиқ танқид остига олади. Масалан: Алишер Навоий ўз замонида яшаган ялқов шоир Осифийга: «Демак, сиз ёзган ҳар бир юз мисра шеърнинг баҳоси бир пул экан-да»,—деса, Абай Қўнонбоев ҳам ўз замонида маза-матрасиз шеър тўқиб, «шоирман» деб юрган қозоқ оқинлари Чўртонбой, Дулат ва Бухор жировларга қарата:

*Чўртонбой, Дувлат билан Бухор жиров—
Шеърлари бошдан-оёқ алгов-далгов.
Мағзини чиқадиған одам бўлса,
Ҳар мисрада камчилик сезар дарров,¹—*

(таржима бизники—Қ.С.) деб қаттиқ танқид остига олади.

Ўз-ўзидан равшанки, ҳар иккала шоир ҳам халққа хизмат қилишни, инсоний фазилатни, адолатни, соф севгини ҳар қандай мансаблардан юқори қўяди. Улар учун мансаб иккинчи да-

¹ Қ у н о н б а е в А. Шығармалар. 1-том. Алматы, 1968 ж.,

ражали нарсадир. Аввало, ҳақиқий инсон бўлиш керак, деган гояни илгари суради. Масалан, Алишер Навоӣ:

*Зи мансаб рӯй дар бемансаби нех,
Ки аз ҳар мансаби бемансаби беҳ,—*

яъни, «мансабдан мансабсизликка юз қўй, ҳар мансабдан кўра мансабсизлик яхши»,—деган хулосага келса, Абай Қўнонбоев ҳам: «Буюк мансаб баланд қоядир. Унга эринмай ўрмалаб илон ҳам чиқади, ҳовлиқиб учиб қирон ҳам чиқади»,—дейди. Ҳатто уларнинг ўзларига берилган мансабдан истеъфо бериб бўшашлари ҳам ҳар иккала ижодкорнинг мансаб ҳақидаги бир-бирига монанд гояларининг амалдаги исботи эди.

Алишер Навоӣ ижтимоӣ-сиёсий ҳаёт воқеликларини улуг инсонпарвар ва пешқадам маърифатпарвар сифатида халқ манфаатларини ҳимоя қилиш нуқтаи-назаридан ёритади. Золим сарой аҳлларини кескин қоралаб, халқ гамини ўйлаганларни, адолат учун курашганларни юқори қўяди. Шунинг учун

ҳам Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, академик Воҳид Зоҳидов: «Навойи уларга қарши гоят зўр ҳамда кескин фош қилувчи асарлар ёзди, жамиятнинг улардан халос бўлишини орзу қилди»,¹—деб, қайд қилиб ўтган эди.

Ҳа, улуғ гуманист шоир Алишер Навоий ҳақиқий инсонни улуглаб, халқ бахт-саодати ва манфаатини кўзлаган кишиларни, шоирларни ҳурматлаб, бошқа қавм аъзоларидан юқори қўйдди. Шунинг учун ҳам у ўзининг ёрқин мисраларида:

*Одамий эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ гамидин гами,—*

деса, Абай Қўнонбоев ҳам: «Отанг фарзанди бўлма, одам фарзанди бўл», деб, буюк инсонпарвар гояларни, одамийлик идеяларини илгарини суради.

Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоев ижодларидаги яна бир ҳамоҳанг-

¹ *Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970 й., 8-бет.*

лик — меҳнатни улуглаш, оддий меҳнат кишиларининг соф инсоний фазилатларини бошқа нарсалардан юқори қўйишда кўринади. Масалан, Алишер Навоий:

*Умрни зойеъ этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатнинг калиди бил,—*

деса, яна бошқа бир ўринда:

*Ақли маъни гуруҳида зинҳор
Ҳеч ор айлама гадолиғдин.
Ким буларга ортиқдур
Ақли суртага подшолиғдин,—*

дейди. Бу ёрқин мисраларда илгариги сурилган гоё Абай шеърларида ҳам яққол сезилиб туради. Чунинчи, Абай ўзининг ёрқин сатрларида:

*Соқолин сотган қоридан.
Ақлин сотган бола ортиқ.
Орин сотган подшодан
Меҳнатини сотган гадо ортиқ,—*

(таржима бизники — Қ. С.) дейди.

Еки шоирнинг «Меҳнат қилсанг эринмай, қорнинг тўяди тиланмай»,—деган ҳикматли сўзларида ҳам меҳнатни улуглаш, меҳнаткаш кишиларни юқори баҳолаш истаги яна ҳам аниқроқ, яна ҳам мукамалроқ тарзда намоён бўлади.

Шунинг учун ҳам шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Абай Қўнонбоев дунёқарашини ва ижодий маҳоратининг шаклланишида Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнаган деб, хулосалашимизга тўлиқ имкон бор.

Маълумки, Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» асарндаги бадий асарнинг шакл ва мазмун бирлигини ҳақидаги фикрларига Абай Қўнонбоевнинг «Улан сўзнинг подшоси — сўз сараси» деб бошланадиган шеърини асари анча яқин келади. Масалан, Алишер Навоий:

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маъни қошида ҳйб эмас.*

*Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилхуш анга,¹—*

деса, Абай Қўнонбоев ҳам ўз шеъринда:

*Улан—сўзинг подшоси, сўз сариси,
Қийиндан қийиштирар эр доноси.
Тилга енгил, юракка илиқ тегиб,
Теп-текис, силлиқ келсин айланаси,²—*

(Миртемир таржимаси) деб, таърифлайди.

Шунингдек, Алишер Навоий ўзининг «Сабъан сайёр» асарининг муқаддимасида сўз ва бадний ифода билан маҳоратни алоҳида эътироф билан таърифлаб, сўзни жавоҳирга ўхшатган бўлсалар, Абай Қўнонбоев ҳам сўзининг мазмунини олтинга, шаклини кумушга ўхшатади. Масалан, Абай Қўнонбоев ёрқин мисраларида:

¹ А. Навоий. Хамса. Тошкент, 1958 й. 44-бет.

² Абай. Шеър ва поэмалар. Тошкент, 1970 й. 3-бет.

*Уланга шикиси бор ҳар кимнинг-оқ,
Лекин бор уларнинг ҳам танлагани.
Ичи зар, сирти кумуш сўз яхшисин
Келштирар қозоқнинг қай боласи,¹—*

(таржима бизники — Қ. С.) деб, катта маҳорат билан тасвирлайди.

Кези келганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Алишер Навоийнинг сўзга берган таърифи билан Абайнинг бу борадаги таърифи бир-бирга яқин бўлгани билан, улар ҳар иккала шоирнинг ўз ижод маҳсулидир.

Шунингдек, юқоридаги қиёсий фикрлардан гўё Абай Қўнонбоев Алишер Навоий айтган фикрларни, гоёларни, асарларининг идеяларини айнан такрорлаган, худди ўзгинасини қайтадан яратган ёки фақат назирагўйлик қилган, деган хулосага келмаслик керак. Чунки, Алишер Навоий яратган ижод маҳсули билан Абай Қўнонбоев яратган асарлар бир-биридан тамомила фарқ қилади.

¹ Абай шигармаларининг толық жинағы. ҚМҚЭБ Алматы, 1961 ж., 68-бет.

Уларда ўзига хос миллий услуб, бадний усул, ўзига хос маҳорат дарҳол кўзга ташланиб, уларнинг ҳар бири ўз истеъдоди, ўз овози билан алоҳида ажралиб туради.

Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоев ҳар иккала халқ адабиётининг буюк вакили, забардаст шоири сифатида кенг танилган аллома ижодкорлардандир. Уларнинг бадний тасвир воситаларини ниҳоятда усталик билан ишлатишлари катта аҳамиятга эгадир. Улардаги монанд гоялар, ўхшашликлар фақат бадний образларни тасвирлашдагина эмас, балки, табиат ҳодисаларини ифодалашда ҳам мавжуд эканлиги дарҳол кўзга ташланади. Масалан, Алишер Навоий қиш фаслини тасвирлар экан, уни шундай ифокалайди.

*Совурди чуп шажар баргини сарсар,
Су(в)нинг сиймобини дай қилди мармар,
Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавога сочди сиймоб,
Дай устоди нечунким зарғари Чин,
Залол атфоли лавҳин қилди сиймин,*

*Булутдин ким томиб ҳар қатраи су(в),
Бурудатдин ёғиб оламга инжу...¹—*

яъни, «қаттиқ шамол дарахт баргларини совурди, қиш симобдек ҳаракатдаги сувни музлатди, ҳаво булутдан синжоб (олмахонга ўхшаш бир хил ҳайвон терисидан тикилган пўстин) кийди, булут ҳавога қор (симоб) сочди. Қиш устаси, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз)дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилди»,² — деса, Абай Қўнонбоев ҳам ўзининг «Қиш» деб номланувчи машҳур шеърини да қиш фаслини қуйидаги мисраларда шундай ифодалайди:

*Оқ либосли, гавдали, оқ соқолли,
Кўзсиз соқов, танимайди тирик жонни.
Ҳамма ёғи оқ қиров, туси совуқ,
Босган изи гарчиллаб келиб қолди.*

¹ *М а л л а е в Н. Ўзбек адабиёти тарихи, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент. 1976 й. 455-бет.*

² *Шу китоб, 456-бет.*

*Нафаси—изғиринли, аёзли қор,
Қари ошнанг—қиш келиб ташвиш солди¹.*

(Таржима бизники—Қ. С.)

Қўринадикки, тематик жиҳатидан бир хил воқеани, яъни қишни тасвирловчи бу шеърлардаги бир-бирига яқин бўлган бадий ўхшашликларни пайқаш қийин эмас. Алишер Навоий «Ҳаво булутдан синжоб (пўстин) кийди» дейиши билан қишни инсон образи билан гавдалантирган бўлса, Абай Қўнонбоев ҳам «Булутдан телпак кийган», «оқ соқолли», «кўзсиз соқов», «нафаси изғиринли», «босган изи гарчиллаб», каби иборали сўзларида берган ўхшатишлар орқали қиш фаслини гўё киши сифатида мужассамлаштиради. Натижада, Абай Қўнонбоев шеъри бадий жиҳатдан ҳам, қишни инсон қиёфасига ўхшатиши жиҳатидан ҳам Алишер Навоий шеърига бирмунча яқин бўлиб, у жуда ҳам мароқли ва образли тасвирлангандир.

¹ Қ у н о н б а р е я А б а й. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. Алматы. 1977 й., 99-бет.

Алишер Навоийнинг «Сирож-ул-муслимин» («Мусулмонлик нури») асари Абай Қўнонбоевнинг «38-нақлия сўзи» билан, «Маҳбуб-ул-қулуб» асари эса Абайнинг «Йигит сўзи», «Қиз сўзи», «Қозоқнинг оқ кумушдек кенг манглайли» каби асарлари билан ҳамоҳанг бўлса, Алишер Навоийнинг тарих соҳасида ёзган «Тарихи мулуки Ажам» асари билан Абай Қўнонбоевнинг «Қозоқларнинг келиб чиқиши ҳақида бир неча сўз» асари бир-бирига тематик жиҳатидан ҳам, кўтарган масаласининг моҳияти билан ҳам анча яқин. Ҳамда Алишер Навоийнинг «Хамса»сидан ўрин олган «Ҳайрат-ул-аброр» асари билан Абай Қўнонбоевнинг «33, 38 нақлия сўзлари» оҳангдош бўлсалар, унинг машҳур «Искандар», «Азим ҳикояси», «Маъсуд» каби дostonлари ҳам Шарқ шоирларининг шу мавзуда ёзган асарларига анча ҳамоҳангдир. Айниқса Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonи билан Абай Қўнонбоевнинг «Искандар» дostonи тематик жиҳатдан ҳам, роя, идеяси жиҳатидан ҳам бир-бирига яқин, баъзи бир ўхшашликлар ҳам мавжуд.

Маълумки, Абай Қўнонбоев ўзининг «Искандар» поэмасини яратар экан, у Алишер Навоий қаламига мансуб «Садди Искандарий» достонига, шунингдек, тарихий ва афсонавий «Искандар»га анча ижодий, шу билан бирга танқидий ёндошган. Чунки, Абай Қўнонбоев ўз асарида Искандарни эл-юртни талон-тарож этувчи золим шоҳ, босқинчи сифатида гаудалантириб, ўқувчиларни ундан гоят нафратлантиради. Лекин шундай бўлса ҳам, Алишер Навоий асарида илгари сурилган гоёлар Абай Қўнонбоев достонидан ҳам кенг ўрни олгандир. Абай ҳам «Искандар» достонига Алишер Навоий каби одамийликни, ёдолатни, яхшиликни улуғлайди. Гуманизм гоёларини илгари суради. Ёмонлик, инсофсизлик, шафқатсизликни, зулм ва адолатсизликни кескин қоралаб, қаттиқ танқид остига олади.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонига фалсафий-ахлоқий, таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият бериб, асарида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон) каби ва шу сингари

мутафаккир ва файласуфларнинг образларини ёрқин гавдалантирса, Абай Қўнонбоев ҳам ўзининг «Искандар» дostonида Аристотель образини усталлик билан яратиб, унинг ақл-идрокни, адолатпарварлигини, инсофлилигини ўз ўқувчиларига алоҳида маҳорат билан очиб беради. У асарда золим шоҳ Искандарнинг босқинчилик, зўравонлик сиёсатига тубдан қарши чиқиб, унинг олиб бораётган адолатсиз урушларидан норози бўлади, У Искандарга қимматли маслаҳатлар, йўл-йўриқлар, ахлоқий, фикр-туйғулар билдириб, уни инсофга, адолатли бўлишга чорлайди. Лекин шоҳнинг ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Натижада шоҳ ўзга эл-юртларга босқинчилик юришлари қилади.

Асарда кўп жойларни босиб олиб, беҳисоб ҳарбий ютуқларни қўлга киритган Искандар яна босқинчилик сиёсатини давом эттиради. Узоқ йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, катта дарвозага дуч келади. Шунда Искандарнинг лашкарлари дарвозани тақиллатиб, «оч» деб, талаб қилинади. Лекин дарвозани ҳеч ким очмайди. Буидан гоят

газабланган Искандар энди босқинчилик йўлига ўтмоқчи бўлиб, дарвозани жаҳл билан яна тақиллатади. Шунда буларнинг ножўя ҳаракатларини сезган қоровул чол буларга бир суякни дарвоза устидан отиб юборади. Бундан янада қаттиқ жазавага тушган Искандар жаҳл билан лашкарларини тўплаб, энди қалъани тўғридан-тўғри куч билан босиб олмоққа тайёрланади. Шунда энг яқин дўсти, маслаҳатгўйи Аристотель унга қараб: «Йўқ, сен шошма, бу суякда бир гап бор. Ўйлаб кўрайлик. Бу суякни биз томонга бекор ташламаса керак»,—деб, суякни ўз қўлига олиб, уни ҳар томонлама сиңичклаб текшира бошлайди. Лекин ҳеч нарса ни тушунолмади, бошлари қотади. Шунда Аристотель лашкарларнинг ҳамма қуроолларини йиғиб, тарозининг бир палласига солдиради ва унинг иккинчи палласига ўша суякни солади. Шунда ҳамма қурооллар ўша кичкинагина суякни боса олмайди. Ҳамма ҳайратда. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Аристотель ўйлаб туриб, ҳалиги суяк устига бир сиқим тупроқ ташлайди. Шу пайт тарозининг суяк солинган палла-

си кўтарилиб кетади. Шунда Аристотель дўсти Искандарга қараб: «Мана, дўстим, кўрдингизми? Бу инсон суяги. Инсон кўзи юмилмагунча ҳеч нарсага тўймас экан. Бу бизга ибрат учун ташланган суяк экан. Эндиликда, биз қайтайлик, бераҳм бўлмайлик»,— дейди. Шундагина Искандар устоз гапини маъқуллаб, орқага қайтади.

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий яратган «Садди Искандарий» дostonи билан Абай Қўнонбоев яратган «Искандар» дostonи бир-биридан анча фарқ қилиши билан бирга, ифода воситаларида ҳам ўзларига хос изланиш, индивидуал услуб, ўзгача тасвирлаш ҳоллари сезилади. Натижада Абай Қўнонбоев Шарқ халқлари афсоналари асосида дostonини яратар экан, уни қозоқ халқи турмушига мослаштириб, қозоқча халқ вариантини яратган. Бу ижодкорнинг ўз ижод маҳсули, шоир маҳорати билан талақтинини яққол намоён этадиган ажойиб дoston сифатида у қозоқ халқи орасида кенг шуҳрат қозонгандир.

Шунингдек, Абай Қўнонбоевнинг улуғ

шоирлардан, шу жумладан Низомий, Навоий асарларидан ижодий таъсирланиб, Шарқ мавзуида ёзган «Масъуд», «Азим ҳикояси» каби дostonлари ҳам кенг китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинган нодир асарлари қаторига киради. Ҳатто, Абай Қўнонбоевнинг илм-фанга, музика ва қўшиқ, одоб ва ахлоқ, ишқ-муҳаббатга доир шеърларида ҳам шарқ шоирларининг, жумладан гениал Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб», «Мажолисун нафоис», «Лисон-ут-тайр», хусусан «Хамса»га кирган дostonларида олга сурган гоёларни эсга туширади.

Урни келганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки. Абай Қўнонбоевнинг ижодий камолотида, етук шоир даражасига кўтариллишида она юртининг ажойиб оғзаки дурдоналари, рус классикларининг нодир асарлари билан бир қаторда, ўзбек, форс-тожик классикларининг ажойиб дурдоналари ҳам маълум даражада ижобий роль ўйнаган. Машҳур ёзувчи ва олим, академик Мухтор Умархон ўгли Аvezов берган маълумотга кўра, Абай Қўнонбоев ўз

ўғли Оқилбойга буюк гуманист шоир Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достони сюжети асосида «Жарроқ» номли асар ёзишни топширганлиги айтиб ўтилса,¹ бу ҳол набираларидан бирига Бобур исмини қўйган ажойиб шоирнинг ўзбек халқига ва унинг буюк фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатидан ёрқин гувоҳлик дейиш мумкин. Масалан, у ўзининг «Қозоқнинг келиб чиқиши ҳақида бирмунча сўз» номли мақоласида Бобур тўғрисида тўхталиб: «Бобур шоҳнинг онаси билан туғилган икки қариндоши бўлган. Каттаси Тошкентда хон бўлса, кичиги қозоқларга ҳукмронлик қилган. Булар Чигатоё наслидан бўлган, Юнусхоннинг болалари эди. Уша қозоқларга ҳукмронлик қилганининг номи Аҳмад эди»,²—дейди ва унинг қозоқлар орасидан уч юз аскар тўплаб, қалмоқлар билан курашганлигини таъкидлайди. Шу курашларда

¹ Эвезов М. *Эр жылдар ойлар*. ҚМКЭБ. Алматы, 1959 ж. 178-бет.

² Қрианбосов А. *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. ҚМКЭБ. Алматы, 1957 ж., 158-бет.

қалмоқларга қақшатқич зарба берган-
лигидан уни қалмоқ хони: «Бу бир
ёнолғиш бўлди», дейиш ўрнига: «Мана
бу бир алаша бўлди-ку», дейди. Шун-
дан унинг номи «Алаш» деб номланиб
кетибди, деган гоёни илгари суради
ва ўз фикрини давом эттириб: «Бобур-
нома»да ана шундай ёзилган»,—деб
уқтириб ўтади.

Мана бу фактлар Абай Қўнонбоев-
нинг Фирдавсий, Низомий, Навоий ва
Бобур каби аллома ижодкорлар асар-
ларидан кенг баҳра олганлигини кўр-
сатиш билан бирга, унинг қардош халқ-
ларга, шу жумладан ўзбек халқига
бўлган меҳр-муҳаббатини, дўстлик ва
қардошлик туйғуларини ривожланти-
ришда алоҳида аҳамият каниф этган-
лигини ҳам кўрсатади. Шунинг учун
ҳам у тугнишган ўзбек халқи ҳақида,
уларнинг ажойиб маданияти тўғрисида
алоҳида тўхталиб: «ўзбеклар экмаган
экин, улар олмаган ҳосил... хуллас
уларнинг қўлидан келмаган ниш йўқ
экан. Уруслардан қатъий назар, улар
қозоқларнинг тиригига ҳам, ўлигига ҳам
ярайди. Қозоқларнинг ўз боласига

ишонмаган молларини ташиб бераётган ҳам шу ўзбеклар»,¹—дейди. Унинг: «Уруслар келгандан кейин ҳам ўзбеклар уларнинг илму-урфонларини биздан кўра олдинроқ ўрганиб олишди... Зийраклик, моҳирлик, эпчиллик, уддабуронлик ҳам шуларда, сиёлик, одоблилик ҳам шуларда»², деб, қардош ўзбек халқига юксак баҳо беришининг ўзи Абай Қўнонбоевнинг ота ўғли эмас, ҳақиқий одам ўғли, чинакам халқ фарзанди эканлигидан далолат беради.

^{1, 2} Қўнонбоев А. Шығармаларынын екі томдық толық жинағы. ҚМКЭБ. Алматы, 1967 ж. 158-бет.

АБАЙ АБАДИЯТИ

Абай Қўнонбой ўғли Иброҳим—қозоқ адабиётининг буюк намояндаларидан бири, қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган қозоқ поэзиясининг буюк чўққиси, аллома шоирдир. У ҳозирги Семипалатинск вилоятидаги Чингизтоғ этакларига жойлашган Тубиқти уругидан бўлиб, 1845 йилнинг 10 августида бадавлат оилада дунёга келган.

Абай ўн ёшгача йирик феодал бўлган отаси — Қўнонбой қўлида тарбияланади. У Қўнонбойнинг 41 ёшида кўрган фарзандидир. Абай бошланғич маълумотини ўз овулидаги муллалардан олади. Отаси ўн ёшида уни Семипалатинск шаҳридаги мадрасага ўқишга беради. Бу ерда аввал Абдужаббор, кейинчалик эса Аҳмад Ризо исмли муллаларнинг қўлида ўқиб, уч йил таҳсил топади. У ўқиш даврининг охириги йилларида шу ердаги «Гирходская школа» деб ата-

лувчи мактабга кириб, уч ой русча ҳам ўқиди. Лекин Абай. ўн уч ёшга тўлгач, отаси Қўнонбой ўғлига эл бийлатиш, мансаб олиб бериш мақсадида ўқишдан бўшатиб, элига олиб кетади.

Маълумки, Абайнинг бобоси Ускенбой, унинг отаси Иргизбой, ўз отаси Қўнонбой бой давлатли кишилар бўлган. Абай секин-аста ҳаётга аралашиб, ижтимоий турмушдаги қарама-қаршиликларнинг сирини тушуна боради. Ўз отаси Қўнонбойнинг халққа инсбатан қилаётган адолатсизликларини, хиёнатларини ўз кўзи билан кўриб, тез-тез унга қарши чиқиб туради. Энди у феодал Қўнонбойнинг ёрдамчиси эмас, балки адолат байрогини баланд кўтарган, халқпарвар адолатли Абайга айланади. Шу туфайли Абай ўз асарларида феодал табақаларнинг мақсадини эмас, балки халқ манфаатларини куйлай бошлайди. Уша давр зиддиятларини тирай тушунадиган, ўз замонасининг илгор гуманистик гоялари билан қуролланган илмли шоир сифатида намоён бўлади.

Абай Семипалатинскдаги мадрасада Шарқ шоирлари ижодини ардоқлаш,

севишни ўрганган бўлса, ўз овулига келгандан сўнг халқни, адолатни улуглашни ўрганади. Натижада, халққа ва улар ўртасидаги дов-жанжалларга адолат кўзи билан қараб, ўзи тугилиб ўсган элга муносиб фарзанд бўлишни ният қилиб олади.

Ўз ўрни келганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, Абай рус мактабида фақат уч ойгина ўқиди. Шунинг учун у рус тилини ёни 27—28ларга кирганда яна пухта ўргана бошлайди ва шу тилда ёзилган рус классикларининг бадий жиҳатдан баркамол асарларини ўқиб, ҳаёт қарама-қаршиликларига ҳаққоний баҳо бера бошлайди. Шу орада Петербургдан қозоқ саҳросига сургун бўлиб келган неёнкор Михаэлис билан танишади. Унинг маслаҳатига кўра, рус бадий адабиётини, таъқидий, фалсафий асарларини ўқиб, маънавий озуқа ола бошлайди.

Шу туфайли 1884—1885 йилларга келиб у ҳар томонлама билимдон бўлиб етишади. Дунёқарашни шаклланиб, ҳаётга, бўлаётган ўзгаришларга таъқидий кўз билан қаровчи улкан шахсга айланади.

Шеър ёзишни ўн ёшиданоқ машқ қила бошлаган Абай кўп вақт қўлига қалам олмай қўяди ва ёши қирққа етганида ижод билан қайта кенг шугулланади. Аммо у, «бекор сўзни теридай ийламади», «ўланида афсона куйламади». Ўз асарларида ҳаёт ҳаққонийлигини тўғри танлаб, халқ орзу-умидини, мақсадларини куйлади. Ота ўғли эмас, халқ ўғли сифатида танилди.

Абай донмо келажакка умид билан қараб, ёрқин, ҳур ҳаёт бўлишини орзу этди, шундай ҳаёт бўлишига ишонди. Шунинг учун ҳам у «Сўз тузалди, тингловчи, сен ҳам тузал» деб, умрининг охиригача буюк гуманистик идеяларни илгари сурди. Халқнинг бениҳоя эзилиши, ўз синфининг турткиси шоир қалбини тирнади. Бутун умр адолатсизликка, ҳақсизликка, нодонликка қарши курашиб келган Абай, ўша даврда бу курашда ёлғизлигини сизди ва сўнгги авлодларига қарата:

*Чангалзор, чакалакзор ерда йсдим,
Минг-ла ёлғиз курашдим, гина қилми! —*

деб ўз замонасида кенг тус олган қара-
ма-қаршиликлардан шикоят қилади ва
ундан сўнг шоир:

*Адашиб аланглами, йўл тополмай,
Бундайроқ тузук йўлга чиқ, қамалмай,—*

дейди.

У ўз замонасидаги маза-матрасиз шеърлар ёзиб, «шоирман» деб юрган ижодкорларни ҳам кескин танқид остига олиб, шоир бўлишнинг асосий концепцияларини ҳам белгилаб беради. Шунинг учун ҳам шоир ўзининг «Улан» номли ажойиб шеърда:

*Сараланмай, булганса сўз ораси,
Бу—оқиннинг билимсиз, бечораси.
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўпи нодон,
Сўз танимас бу юртнинг бир пораси,—*

дейди.

Абай буюк гуманистик шоир бўлиши билан бирга ажойиб композитор ҳамдир. У қозоқ халқ куйларини севиб, ардоқлаш билан бир қаторда, ўзи ҳам куй басталаб, усталик билан

ижро этар эди. Абай халқ куйларига ўзининг бир қанча шеърларини жўр қилиб, ўзи ҳам ижро этган сермахсул ижодкор бўла олди. Ундан қолган 20 га яқин куй ҳалигача қозоқ театри репертуаридан тушмай келмоқда.

Қозоқ халқининг ана шундай буюк маърифатпарвар шоири — Абай Қўнонбоев 1904 йилнинг 23 июлида, 59 ёшида оламдан ўтади. Лекин у яратган асарлар, у илгари сурган гуманистик гоёлар ўз халқни орасидагина эмас, балки қардош халқлар ўртасида ҳам, шу жумладан, қардош ва қондош ўзбек халқни орасида ҳам кенг ўрни олган. Бунинг устига, улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий қозоқ шоирлари учун маҳорат мактаби ролини ўйнаган бўлса, ўз ўрнида Абай Қўнонбоев ҳам кўпгина ўзбек шоирларининг дунёқарашларини шакллантиришда ҳамда адабиётнинг халқ ҳаётидаги ўрнини тўғри англаб олишларида бирмунча намуна бўлганлиги ҳам ҳеч кимга сир эмас. Чунки, Абай ўланлари, ўғитлари ўзбек халқига ва унинг ижодкорларига ўз отасининг насиҳатидек ўрилли ва ма-

роқли эшитилади. Шунинг учун бўлса керак, Абай асарлари ўзбек китобхонлари орасида алоҳида ҳурмат билан тилга олиниб, севилиб ўқилади. Ҳассос шоир Миртемир ўзининг «Кўз устига, қош устига» номли мақоласида «Улуғ Алишерга қўл берган Абай Қўнонбой ўгли, ўз навбатида қозоқ ёзма адабиётининг бобоси, қозоқ халқининг даҳо фарзанди, улуғ шоири, аср ўгли даражасига кўтарилди олди»,— дейди ва Абайни ўзига устоз сифатида таниб, асарларини қозоқ тилида мароқ билан ўқиганлигини алоҳида қайд этади.

Кези келганда шуни алоҳида уқтириб ўтиш лозимки, Абайнинг ўзбек диёрига кириб келиши, ўзбек китобхонларининг сеvimли шоирга айлана бошлангани 20-йилларнинг бошларига тўғри келади. Чунки, бу йилларда Тошкентда қозоқ тилида «Ақ жол», «Жас алаш», «Сана», «Жана ўрне», «Жас қайрат» каби газеталар билан журналлар, «Кедей айнаси» номли альманах чоп этилиб турганди. Масалан: 1921 йили «Ақ жол» газетасининг 19 шонь сонисида Абай Қўнонбоевнинг «Абдурах-

монга», 1922 йили «Инқилоб» журналида «Одамнинг баъзи пайтлари» номли шеърлари эълон этилади. Шу йили Абайнинг шеърлар тўплами қозоқ тилида Тошкентда чоп этилади.

1945 йили Абайнинг 100 йиллиги Қозоғистон бўйлаб кенг нишонланади. Бу ажойиб санага Ўзбекистондан бир гуруҳ делегатлар, шу жумладан Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдурахмон Саъдий, Ходи Зариф ва Миртемир ташриф буюришади. Бу ҳақда Миртемир ўзининг «Шингил эс-даликлар» номли ёзмасида: «Олмаотага биринчи боришимиз Абайнинг 100 йиллигида бўлди»,—дейди ва «Ўшанда Мухтор оға ва Собит оғалар кутиб олганди», деб хотирлай келиб: «Қозоқ табиати, қозоқ юрти нечоғлиқ асл ва сеҳрғар. Нечоғлиқ оромбахш ва дилрабо! Ҳар сарви соясида ё арча ёнида тўхтаб, хаёл сургинг келади, ҳар чечак олдида тиз чўкиб ўпгинг келади, ҳар булоқдан ҳовучлаб сув ичгинг, ҳар чўпон ўтовидан қимиз тотиб, суҳбат қургинг келади»,—деб, қозоқ ўлкасини ва унинг буюк намояндаларини ҳурмат билан тилга олади. Ҳатто бу шоир қал-

бини тўлқинлантириб, у шеърини сатрларга ҳам айланади. Шунинг учун ҳам у Абай ҳайкали ёнида туриб, ўзининг «Абай бобой» номли ажойиб шеърини яратади.

*Олатов чўққисига қўнгандай полвон
бургут,
Олмаота ўртасида турибди барҳаётдай.
Гўё ҳамон элга сўзлар ҳикмат ва йеги,
Ҳамон ўша тўқшида, йқшида йлмас
зотдай... —*

деб, шоир барҳаётлигини ёрқин сатрларда алоҳида меҳр билан жўшиб куйлайди.

Ғафур Ғулом ҳам: «Мен Қозоғистонни кўп вақтдан буён яхши биламан. Ёшлигимда Чимкент областидаги «Қоплонбек» совхозида бир қанча вақт турганман. Чимкент, Сайрам, Жамбул, Тулкибосда бир неча бор бўлдим. Қозоғистоннинг маркази Олмаотага ўндан ортиқ келиб кетдим»,—деса, яна бир ёрқин мисраларида: «Бу адабиётнинг ўн Жамбулнинг ҳаётидек тарихи бор. Бу адабиётнинг мазмуни қозоқ ерларидек кенг,

Абай шеърларидек мазмунли ва серзавқ-дир»,—деб Абай шеърларини мароқ билан ўқиб, ундан олам-олам завқ ва ҳузур олганлигини алоҳида қайд этади.

Дарҳақиқат, йиллар оша Абай ўзбек диёрига, шу жумладан, ўзбек китобхонлари орасига ўз шоирларидек ситиб кетаётибди. Бу ўринда 1945 ва 1961 йиллари чоп этилган «Танланган асарлар»и билан 1970 йили Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти томонидан босилган «Шеърлар ва поэмалар» тўпламини эслаш кифоядир.

Шоир асарларини ўзбек тилига таржима этишда Уйғун, Миртемир, Асқад Мухтор, Қуддус Муҳаммадий, Жуманиёз Жабборов ва бошқа ўзбек шоирларининг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовордир.

Ўзбек тилига таржима этилиб, 1970 йили чоп этилган шоир китобида унинг эл-юрт ҳақидаги қалб сўзлари, адолат тўғрисидаги қарашлари, шеър қудрати ҳақидаги мулоҳазалари ўз ифодасини топгандир. Замон фожиасини, тенгсиз-

лик билан адолатсизликни кескин танқид остига олган шоир шеърлари, ўзбек китобхонлари томонидан қизғин кутиб олинди. Чунки шоирнинг «Юрагим менинг қирқ ямоқ» дейишининг ўзи ёки «Сизга илм ким берар, ёнмай ётиб сўнсангиз», «Дунё ҳам, мол ҳам — илмга кўнгил берсангиз», каби ёрқин сатрлари ўзбек шеърият мухлислари қалбини ҳам ларзага солган.

1995 йил «ЮНЕСКО» қарори асосида — «Абай йили» деб аталган йилдир. Шундай экан, буюк сиймонинг ёрқин қиёфаси жаҳон халқлари орасида алоҳида улуғлашиб, кенг тўйланмоқда.

Ҳозир Ўзбекистонда Абай номи билан аталадиган қанча-қанча мактаблар билан бирга вилоят ва туманларда шоир номи билан аталадиган колхоз, совхозлар ҳам мавжуддир. Тошкент шаҳрида Абай номида катта кўча мавжуд бўлиб, у Алишер Навоий кўчаси билан кесинган.

Мана буларнинг ҳаммаси, ўзбек халқининг, ўзбек зиёлиларининг қозоқ халқига, унинг буюк фарзанди, ажойиб шоири — Абай Қўнонбоевга бўлган

ҳурматининг, қон-қардош, биродар, бо-
вурлигининг ёрқин далилидир.

Шундай экан, улуғ шоир, халқлар
дўстлигининг оташин жарчиси, мута-
факкир Абай Қўнонбоев сиймоси ўзбек
халқи орасида ҳам йиллар ўтган сари
кенг шуҳрат қозониб, сингиб бора бе-
рали.

АБАЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

* * *

Кўзимнинг қораси,
Кўнглимнинг сараси!
Қийшайди жонимни —
Муҳаббат яраси...

Қозоқнинг доноси,
Улуғи, оғаси,
Дер: «Унга тенг келмас —
Ҳеч одам боласи...»

Инглайман, бўзлайман,
Дардимни сўзлайман,
Сен учун сўзларнинг
Аслини излайман.

Дардимни қўзгайман,
Адабдан ўзмайман,
Узи ҳам билмасми,
Ганини кўн чўзмайман.

Терапроқ қарайсан,
Термулиб турмайсан.

Бехабар юргандай,
Жуда ҳам синайсан.

Оқади кўз ёшим,
Йўқ ёлғиз мунгдошим,
Куяман, ёнаман,
Айланар шўр бошим.

Беақл бий бўлмас;
Шуъласиз уй бўлмас.
Юракда ўти йўқ,
Одамда мий бўлмас¹.

Кўркингнинг доғи йўқ,
Дор тушар чоғи йўқ.
Арзимни айтайни,
Хоҳ тушун, хоҳи йўқ.

Оқ манглай, қални соч,
Соч деган бир қулоч,
Оқ томоқ, қизил юз
Қарогим, юзнинг оч!

Расо бўй, хинча бел,
Сўлқиллар эсса ел;

¹ М и й — мия дегани.

Токай мен оқ урай,
Қарогим, бери кел!

Сен кулсанг — ёз бўлур,
Ҳасратим оз бўлур.
Кулиб қўй, очилиб,
Токай бу ноз бўлур?

Гул ҳидинг анқийди,
Кўркинг нур чалқийди;
Узоқдан кўрганда —
Суягим балқийди.

Мақташга сўзим йўқ,
Сўзлашга юзим йўқ;
Қуёшдай гўзалим,
Қарошга сўзим йўқ.

Сулувин севмоқлик —
Пайғамбар суннати.
Қулоқ сол додимга,
Оҳу фарёдимга;

Сенсан — жон лаззати,
Кўрк — тағри давлати;
Кўнглимни очдим мен —
Сен паризодимга.

У ёғин ўзинг бил;
Майлига, бағрим тил.
Узун гап қисқаси —
Кетганман сенга зил.

Йиғлатмай беқарор,
Жон фидо, бўлсанг ёр;
Кулшинг, келишинг
Қилади кўп хумор.

Тайсалган — йиғитмас,
Жавоб айт бу нафас..
Худоё, юрагим
Енишин қилгин бас!..

1892

* * *

Тану жонга тарқалар —
Яхши оҳанг, ширин куй.
Дилга хил-хил ўй солар,
Оҳанг суйсанг, мендай суй!

Олам эсдан чиқади,
Унутамаи ўзимни.
Кўнглим маъни уқади,
Деёлмайман сўзимни.

Чўлда ташна сув топса,
Ичар узала тушиб.
Бўлмайди, то қонгунча
Утсалар ҳам туртишиб.

Яхши оҳанг — кўйдирар,
Утганларни тиргизар.
Умр тўнини кийдирар,
Иўқини бордек юргизар.

Эски шивир қадим ҳол —
Эшитилгандай бўлади.

Ҳарён учади хаёл,
Менинг кўнглим тўлади.

Утмиш оғусини ичиб,
Бўламан тағин гаранг.
Ёлғонлар чин кўринар...
Оҳанг кучига қаранг!

Тағин чалғита бошлар —
Ҳар муттаҳам ва ҳар қув.
Оламда мен ичмаган —
Айтнинг қолдимни оғу?

1897

* * *

Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан
бошқа,
Оларида чора йўқ алдамасга.
Қаерда пулни кўрса топинади,
Одамлар лаънат ўқир ундай пастга.

Мол ёяди шуҳратин билдирмоққа,
Кўз-кўз қилар мол билан куйдирмоққа.
Узи чўчқа, ўзгани ит деб ўйлар,
Сув шўрва, суюк билан суйдирмакка.

Ақлли, хушфезли ва орли деб,
Мақтамайдн ҳеч кимни бу кунда кўп.
Шу кунда мол қаерда гўнг ичиди,
Олтин берсанг, беради гўнгидан еб.

Шуни ўқиб ўйлай бер, бўлсанг зийрак.
Кучингни сот, ор сотиб нега керак?
Уч нарса одамзотнинг хосияти —
Зўр гайрат, ёрқин ақл, илиқ юрак.

1896

* * *

Севги тили — сўзсиз тил.
Кўз билан кўр, дилдан бил,
Бир қараш ё бир имо —
Етар... Боғланар кўнгил!

Билардим бу тилни мен,
Овлардим кўп дилни мен:
Унутдим: бу тил сирин
Ва сочи сунбулни мен..

1894

* * *

Баъзи ўсмир замондошлар хафа қилар,
Уқуви йўқ, ҳар қадамда хато қилар.
Ор-номуси, тоқати йўқ, ишончи йўқ,
Тайини йўқ, фақат кайфу сафо қилар.

Емон билан яхшини фарқ қилса, кошки,
Ёки дину днёнатни билса кошки;
Қасам ичиб, лоф уриб излагани
Бир от билан ошдан нари жилса кошки!

Бундай ёшлар ўз юртининг кўрнамаги.
На ўқийди, на бир ҳунар ўрганади.
Меҳнат қилмай, бир амаллаб мол топ-
моқчи,
На имону на инон бор, сургалади...

Унда уни алдайди у, бунда буни.
Жон берсанг ҳам, тошилмайди сўзининг
чини,
Гумдон бўлса, элга қиттак зиён келмас,
Бир семизроқ от бўлади унинг хуни.

1894

НАСИҲАТНОМА

МУҚАДДИМА

Ёшим шу ерга етгунча яхши яшадимми, ёмон яшадимми, ҳар қалай, яшаб келдим, умримнинг кўни кетиб, ози қолди, бошимдан не-не савдолар кечмади: олишдим, юлишдим, айтишдим, тортишдим — хуллас, бошга тушганини тортиб келдим. Мана, энди ёшим қайтиб, қаридим, ҳоридим, ҳамма қилиб юрган ишларимда маъно йўқлигини, ҳаммаси шунчаки бир гап эканлигини кўрдим, билдим. Хўш, энди қолган умримни қандай қилиб ўтказсам экан? Мана шунисига ўзим ҳам ҳайронман.

Элу юртга раҳбарлик қилсаммикан? Йўқ, эл мен кўрсатган йўлдан юрмайди. Агар, бошимга ташвиш сотаб оламан деган киши ёки ҳали пенонаси деворга бориб тегмаган, белида қуввати, кўкрагида ғайрати бор ёшлар раҳбар бўламан демаса, бизнинг элга раҳбарлик қилишдан худбининг ўзи сақласин! Мол боқсаммикан? Йўқ, боқолмайман!

Керак бўлса, бола-чака ўзи боқиб олар. Қариган чоғимда ўғрилар, муттаҳамлар учун мол боқиб, кўпи кетиб, ози қолган умримни хор қилиш ниятим йўқ! Ё илм-фан билан шуғуллансаммикан? Йўқ, ундай десам. бу элда илмнинг қадрига етадиган, уни тушунадиган одам йўқ. Билганингни кимга ўргатасан? Билмаганингни кимдан сўрайсан? Кимчасиз чўли биёбонда олдига матосини ёйиб, қўлига газини ушлаб ўтирган кишидан нима фойда? Ёнингда ҳасратлашиб кўнгил ёзадиган киши бўлмагач: илму фан кишини тез қаритадиган бир ташвиш экан, холос.

Сўфилик қилиб, дин йўлига тушсаммикан? Йўқ, бу ҳам бўлмайди! Чунки ундай қилиш учун ҳам тинчлик керак. На кўнглингда, на ҳаётингда осойишталик бўлмаганидан кейин, бундай элда, бундай жойда сўфиликка бало борми?

Ёки бола-чақаларимнинг тарбиясенга киришсаммикан? Йўқ, бу ҳам тўғри келмайди. Бу ишга жон деб киришар эдим-у, лекин қандай тарбия қилишни ҳам билмайман-да, ахир. Ҳўш, тарбиялаганда ким бўлсин деб тарбиялайман?

Қайси элга қўшайин, қайси томонга йўллайин? Борди-ю, тарбия қилганимда ҳам, бола бечоралар илмининг самарасини тинчлик билан кўра оладими? Кўра олса, қаерда, қандай қилиб, Бунга ҳатто ўзининг ҳам ақлим етмайдию уларга нима қил деб, қаерга бор деб илм ўргатаман! Бунн ҳам эрмак қила олмадим.

Охири шундай қарорга келдим: хаёлимга келган нарсаларни оқ қоғозга ёзаврайин, оқ қоғоз билан қора снѐҳни эрмак қилайин. Кимда-ким бундан ўзига керакли сўз топса, ёзиб олсин ё ўқисин, кераги йўқ деса, ўз сўзим ўзиники, дедим-да, ниҳоят, ёзишга ўтирдим. Энди бундан буён шундан бошқа ишим йўқ.

* * *

Фаросатли одам кулки деган нарсанинг мастлик эканини, ҳар қандай маст киши гофил бўлишини ва бош оғриқ гапларни кўп гапиршини яхши билади. Зотан, бекордан-бекорга кулаверадиган кишининг ё ақли жойида бўлмайди, ё

эса куламан дсб ишидан, рўзгоридан, номусидан айрилганнинг ўзи ҳам билмай қолади. Бундай кишиларнинг бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам охир бир азоб чекиши бор.

Қайгу-ҳасрат нималигини биладиган, фикр қила оладиган киши бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ортиқ қийналмайди — иши ишиқ бўлади. Одатда, ишшиқликнинг таги мўлчилик бўлади. Хўш, энди, агар шундай бўлса, биз доимо қайгу-ҳасратга ёр бўлиб юра оламизми? Доимо қайгу-ҳасратга ёр бўлиб юришига жонимиз тўзим бера оларми экан? Ёки, дейлик, биз муттасил кулмай юра оламизми? Инсон бир умр кулмай юришига чндай олармикан? Пўқ, мен доимо қайгу-ҳасрат билан юриши керак, демайман. Аммо ҳеч қайгу-ҳасрат чекмаслик ҳам мумкин эмас. Демак, кўпроқ ана шу қайгу-ҳасратдан қутулиш учун ҳаракат қилиш керак. Ҳаракат қилганда ҳам билиб ҳаракат қилиши керак. Чунки ҳар қандай ўринли ҳаракат қайгу-ҳасратни камайтиради. Шундай қилиб, қайғунини ўринсиз кулгу билан эмас, ўринли ҳаракат билан камайтириши зарур!

Қайғу-қасрат уйига кириб қолиб, ундан чиқолмай юришнинг ўзи ҳам бир ҳалокатдир. Сен бировнинг ёмон қилигидан кулсанг, роҳатланиб кулма, ачиниб, изза бўлиб кул. Зотан, ачиниб, изза бўлиб кулишнинг ўзи—қайғу-қасратдир. Демак, бундай ўринда ўзинг ҳам доимо кулавермайсан, албатта. Борди-ю, яхши одамнинг яхши қилигидан кулсанг, унинг шу яхши қилиқни яхшиликдангина топганини ўзингга ибрат қилиб кул. Яхши-ёмонни кўриб ибрат олмоқ ҳаётда сени йўлдан озиндан эҳтиёт қилади. Мен ҳамма кулгилар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Аммо шу кулгиларнинг ичида бир кулги борки, бундан худонинг ўзи асрасин! Бу кулги худонинг ўзи яратган жойдан—юракдан чиқмай, балки аксинча: мутлақо сохта бўлиб, кўрсанг бир кулги бўлади.

Одам боласи туғилганида йиглаб туғилади-ю, ўлаётганда порози бўлиб, ўлади. Шу икки ўртада дунёнинг у-бу роҳатларини тотиб кўролмай, бирининг кетига бири тушиб, бирига бири мақтаниб, не-не эссиз умрини қаёқдаги бўлмагур ишларга сарф қилиб, маъносиз

Ўтказади-да, ўлим олдида адо бўлган олтин умрининг бир кунини ҳам бутун бисотини, мол-дунёсини сотиб қайтариб олишнинг иложини топа олмай қолади.

Қувлик ва шумлик билан кун кўриш, кўз сузиб тиламчилик қилиш—ҳунарсиз итнинг ишидир. Сен агар одам бўлишни истасанг, аввало ғайратингга таяниб меҳнат қил, меҳнат қилсанг, қора ер ҳам сендан ўз ноз-неъматини аямайди ва шунда ҳеч қачон хор-зор бўлмайсан.

* * *

Бола икки хил одат билан тугилади. Бирини—есам, ичсам, ухласам, демоқликдир. Булар таниннг сиҳатлиги учун зарурдир. Булар бўлмаса, танда жон ҳам бўлмайди. Бола ўсмайди ҳам, қувватга ҳам кирмайди. Иккинчиси—кўрсам, билсам демоқликдир. Бола нимани кўрса, шунга талпинади, ялт-юлт этиб қарайди, кўрган нарсасини қўли билан ушлаб, юз-кўзига суйкагиси, оғзига солиб тишлагиси келади. Карнай-сурнай овозини эшитса, ён-атрофга алаанглаб қа-

райдиган бўлади. Сал каттароқ бўлганидан кейин эса, ит хурса ҳам, қўй маъраса ҳам, биров келса ҳам, йиғласа ҳам югуриб чиқиб қарайдиган ва «У нима?», «Бу нима?», «У нега ундай қилди?», «Бу нега бундай қилди?» деб кўрган, эшитган нарсаларини сўрайдиган бўлади. Жавоб олмагунича ҳеч тин топпайди. Буларнинг ҳаммаси — кўрсам экан, билсам экан, ўргансам экан, деган табиий қизиқиш аломатидир, албатта.

Дунёдаги барча ҳодисаларнинг сирини юзакироқ бўлса ҳам билмаслик — одамгарчиликдан эмас. Шунини ҳам билмаган одам одам эмас, ҳайвондан ҳеч фарқи йўқдир...

Бола кезимиздаги кучимиз, қувватимиз, ақлимиз етмаган ҳар нарсани: «Бу нима?», «У нима?» деб сўраб юрган ва шу туфайли ҳатто овқат ейишни ҳам эсимиздан чиқариб юборадиган одатларимиз, қизиқишларимизни нега энди улғайиб, ақлимиз киргандан кейин йўқотиб қўйдик? Нега энди биз ўша болалик пайтимиздаги қизиқувчанлигимизни улғайиб, ақлимиз киргандан кейин илм йўлида ишлатмаймиз? Ахир,

шундай қилсак, дунёқарашимиз кенга-
йиб, илм бизга жон озиги бўларди.
Тандан ҳам ақл ортиқ. Биз танин ана
шу ақлга бўйсундиришимиз керак эди.
Йўқ, биз бундай қилмадик, бундай қи-
лиш уёқда турсин, ҳатто ҳар қайсимиз
ўз овулимиз атрофидаги машмашалар-
дан нарироқ кета олмадик. Ақл-идрок
бизни ён кезимизда ўзига тобе қилиб
юрган экан, ёшимиз улгайиб, танимиз
кучга тўлганидан сўнг, биз ақл
кўрсатган йўлдан юрмадик. Ақл-
ни танга қарам қилиб қўйдик,
ҳеч нарсага кўнгил бермадик, кўз билан
кўрмадик, кўнгил айтиб турса ҳам,
унга ишонмадик. Кўз билан кўрган нар-
саларимизнинг юзасининггина кўриб, ичи-
да нима бор, нима йўқлигига қизиқма-
дик, уни билмаган кишини бир нарсаси
камайиб қолармиди, дедик. Биров бизга
ақл ўргатса, «Ўз билганинг—ўзингга,
ўз билганим—ўзимга», «Киши ақли би-
лан бой бўлгунча, ўз ақлини билан ёрли
бўл», деб нақл сўқидик. «Бо худо, ким-
дан ким ортиқ экан!» деймиз-у, ортиқ
эканини билмаймиз, билганлар айтса,
ишонмаймиз.

Қалбимизда шуъла, кўнглимизда ишонч йўқ. Фақат кўзимиз билан кўрамиз-у, қаноат ҳосил қиламиз. Хўш, бизнинг ҳайвондан нима фарқимиз бор? Қайтага ёш пайтимизда яхши эканмиз, ҳар қалай, тушунсак-тушунмасак билсам эди, кўрсам эди, деб қизиққанмиз. Энди шу кунларда ҳайвондан ҳам ёмонмиз. Ҳайвон ўзи ҳеч нарса билмайди, билишга қизиқмайди ҳам. Энди биз-чи, биз ҳам ўзимиз ҳеч нарса билмаймиз-у, лекин кези келганда, бизлар ҳам биламиз деб подонлигимизни билимдонликка йўйиб, ўлган-тирилганимизга қарамай, қизариб-бўзариб, бўйин томирларимизни бўрттириб талашамиз.

* * *

Баъзилар худодан фарзанд сўрайди. Хўш, нима қилади фарзанд сўраб? «Ўлсам, ўрнимни боссини, орқамдан Қуръон ўқисини, қариган чоғимда кунимга ярасин», деб фарзанд тилайди. Шундан бошқа дардлари йўқ.

Хўш, болам ўрнимни боссини, дегани нимаси? Нима, ўзингдан қолган дунё

эгасиз қалади дейсанми? Орқангда қолган дунёнинг гамини сен эмоқчимидинг?! Бу — ўлим олди молли дунёнгни ўзгадан қизғаниб айтганингми? Ёки сенинг бу дунёда ўзгага қиймайдиган ниманг бор экан шунчалик? Фарзанднинг ҳам яхшиси — яхши, ёмони бошга битган бало бўлади. Сен худодан унинг қанақа бўлишини билиб сўрадингми? Дунёда ўзинг кўрган хор-зорлигинг, ўзинг қилган итлигинг озмиди? Энди яна нимага фарзанд кўриб, уни ҳам расво қилишга, хор-зор этиб ташлаб қўйишга мунча хумор бўлмасанг?

Агар орқамдан Қуръон ўқисин, дейдиган бўлсанг, тириклигингда одамларга яхшилик қилган бўлсанг, ким сенга Қуръон ўқимайди, дейсан? Бордию, бу дунёда ёмонлиқни кўп қилган бўлсанг, боланг ўқиган Қуръон у дунёда сенинг жонингни асраб қолармиди. Тириклигингда ўзинг учун қилмаган ишини, ўлганингдан кейин боланг қила олармиди? Эсингда бўлсин, охират учунгина зурёд тилаганинг — фарзандим уймай-ўсмай жувонмарг бўлсин, деганинг бўлади. Бордию унсин-ўссин, деб ният қилган бўлсанг, хўш, қозоқларда увиб-

Үсиб, ота-онасиши жабр-ситамдан қут-қарадиган бола туғилганми ўзи ҳеч шу чоққача? Туғилганда ҳам ундай ўғлонни сен каби ота, сенинг халқингдай халқ, сенинг элингдай эл парварини қилиб камолатга етказарми экан?

Агар қариган чоғимда кунимга ярасин, десанг — бу ҳам шунчаки бир гап. Лекин, аввало, ўзинг қаригунча яшайсанми, йўқми — бу ёғи ҳам бор. Иккинчидан, худодан тилаб олган фарзандинг сенга меҳрибон, меросхўр бўлиб туғиладими. йўқми — бунисини ҳам ўйла. Учинчидан, молинг бўлса, сени ким асрамайди? Агар бордию молинг йўқ бўлса, сени қандай қилиб рози қилиб асраши мумкин? Тилаб олган фарзандинг ҳам сенга молтопар бўлиб туғиладими, ё мол сочар бўлиб туғиладими — буниси номаълум, албатта. Хўш, анд Оллоҳ таоло сенга фарзанд ҳам берди; дейлик. Сен уни ўзинг тарбия қила оласанми? Қилолмайсан. Ўзинг гуноҳ қилганинг-ку; бир сари, фарзандинг қилган гуноҳларга ҳам шерик бўласан. Авваламбор, фарзандингги: «Ана уни олиб бераман, мана буни олиб бераман», деб алдайсан. Алдаганинг учун хурсанд

ҳам бўласан. Лекин кейин фарзандинг ҳам ўзингга ўхшаб алдамчи бўлса, айтчи, кимдан кўрасан? Узинг унга: «Фалончини бир бошлаб сўккин!» деб ўргатасан-у, ҳақорат қилинган бечора болани койимоқни бўлса, яна сен: «Қўй, унинг ўзи ўлиб юрибди, унга тегманлар!» деб уни мазах қиласан. Шу тариқа уни безориликка ўргатасан. Мактабга берганигда ҳам мулланинг энг арзонини қидриб топиб, хат таниса, қув, шум бўлса бўлди-да, деб берасан. «Эҳтиёт бўл, фалончининг боласи сени орқангдан сотиб кетади», деб яна унинг қулогини бурайсан, инсонга бўлган ишончини йўқотиб тарбиялайсан. Шуми берган таълимнинг? Яна шу болангдан қандай қилиб хайр-эҳсон кутасан?

Кейин, мол тилайсизлар. Хўш, нима қиласизлар шунча молни худодан тилаб?.. Худонинг берганини олмайсизлар. Худо сизга меҳнат қилиб мол тошгудек куч-қувватни это қилди. Бироқ, нега энди шу куч-қувватни адолат учун сарф қилмаймиз. Биз куч-қувватни ўз ўрини топиб сарф қилгани деб илм берди, буни ҳам ўқимаймиз. Уқисак-ўргансак, уқадиган, тушунадиган ақл-фаросат бер-

ди, ким билсин, буни қаёққа йўқотганимизни? Эринмай меҳнат қилса, ҳормай-толмай изланса, топган-тутганини тадбир билан харж қилса — ким бой бўлмайди дейсиз? Биз буларни ўйламаймиз. Бор билганимиз: бировдан қўрқитиб олсак, бировдан ялиниб олсак, бировдан алдаб олсак — мана бизнинг муддаомиз!

Бу — худодан сўраш эмас. Бу — обрўсини, орини сотиб, тиланчилик, талончилик қилиш демакдир. Майли, шундай қилиб ақл топинг, бойидинг, дейлик. Энди ана шу бойлигинини сарф қилиб, илм топининг керак. Борди-ю, ўзинг ўқий олмасанг, бола-чақанг ўқисин. Илмсиз охират ҳам йўқ, дунё ҳам. Мен умримда ҳеч қачон, гарчанд итлик қилиб бўлса ҳам, мол топиб, одамгарчилик йўлида сарфлаган бирорта инсонни учратмадим. Ҳаммаси ҳам молни ит азобида топади-ю, итлик қилиб айрилади. Ўлганида эса, азоб-уқубат, оғир меҳнат изи, қайғу-ҳасратдан бошқа ҳеч нарса ортқизиб кетмайди. Борида: «Бойман!» деб мақтанса, йўғида: «Менинг пешонамга ҳам илгари

мол битган эди», деб мақтанади. Ни-
ҳоят, гадо бўлиб қолгач, хайр-садақа
сўрашга, тиланчилик қилишга тушади.

* * *

Илм ўрганишда мудом собит турниш
керак. Агар кимда-ким илм ўрганишда
собит бўлмай, шу билганим етади, деб
билганига қаноат ҳосил қилса уни худо
ургани шу. Унинг қилган тоат-ибодати
ҳам охирада қабул этилмайди. Агарда
кимда-ким иймоннинг қандай мустаҳ-
камланиши ва қандай заифланишини
билмаса, у ҳолда унинг бошига салла
ўраб, биродар аталиб, рўза тутиб, на-
моз ўқиб юриши — бари беҳуда. Бу
худди қалин тўламай туриб сепини сўра-
гандек бир гап. Парвариш, покизалик,
ростгўйлик бўлмаган жойда иймон ҳам
бўлмайди. Чин ихлос билан ўз-ўзини
парваришлаб турмайдиган, динга жони
ачмайдиган кишини иймони собит
эмас.

Иймон деган нарсани Оллоҳ таборак ва таолонинг шак-шубҳасиз бирлиги ва мавжудлигига, пайғамбаримиз сал-лаллоҳу алайҳи васаллам воситасида юборган оятларига бўйсуниб, инонмоқ деб тушуниш карак. Иймон икки турли бўлади. Биринчиси — бирор нарсага иймон келтирганда, аввало, шу нарсанинг ҳақ, мавжуд эканига иймон келтирувчи шак-шубҳа қилмаслиги, уни ақли билан исбот қилиб бериши ва шу тушунчасида барқарор туришдир. Буни иймони солим деймиз. Иккинчиси — китобдан ўқиб ёки муллалардан эшитиб иймон келтирмоқ ва шу ишончда муқим турмоқдир. Иймонли одам бордию биров ўлдираман, деб қўрқитса ҳам ва бу йўлда бошига минг хил балони тўнкарса ҳам, кўнглига шубҳа солмай, иккиланмай, имони-ишончини мустаҳкам тутмоғи лозим. Буни иймони тақлидий деймиз.

Бундай иймонни саломат сақлаш учун киши доворак, ўзига ишонган, асаблари мустаҳкам бўлиши лозим. Энди иймони солим деган кишиларимиз

илмезиз бўлса, иймони тақлидий деган кишиларимизнинг сўзида қарор бўлма-са; ё алданганга. Ё йўлдан оздирганга ва ёки низоф балосида бирор манфаат ахтариб, оқни қора, қорани оқ, ростни ёлгон, ёлгонни рост деб қасам ичадиган кишиларга нима дейсиз? Худой таоло бундайлардан ўзи асрасин! Аммо юқорида баён қилганимиз икки турлидан бошқа иймон йўқ. Буни билиш зарур. Иймонга шак келтирган бандаларни Оллоҳ таоло афу этмайди ва пайгамбаримиз ҳам унга шафкат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга суянган бандаларнинг башараси қурсин!

МУНДАРИЖА

Қозоқ-ўзбек адабий алоқалари тарихи- га бир назар	5
Навоний ва Абай	14
Абай абадияти	41

Абай асарларидан намуналар:

«Қўзимнинг қораси...» <i>Миртемир тар- жимаси</i>	51
«Тану жонга тарқалар...» <i>Миртемир таржимаси</i>	: : 57
«Молга дўстнинг дўсти йўқ...» <i>Уйғун таржимаси</i>	: : 19
«Севги тили—сўзсиз тил...» <i>Миртемир таржимаси</i>	: : 60
«Баъзи ўсмир замондошлар...» <i>Асқад Мухтор таржимаси</i>	61
Насиҳатнома. <i>Носир Фозил таржима- си</i>	: : 62

Ўзбек тилида

Адабий-бадний нашр

Қалдибек Сейданов

АБАЙ АБАДИЯТИ

Мусаввир У. Солиҳов

Расмлар муҳаррири С. Муҳамедов.

Тех. муҳаррир Е. Толочко.

Мусаҳҳиҳ Ш. Соатова

ИБ № 0585

Босмахонага 27.06.95. да берилди. Босишга
20.07.95. да руҳсат этилди. Бичими 70×90^{1/4}.
Босмахона қоғози, Адабий гарнигура, Юқори
босма. Шартли босма табоқ 1,46. Нашр. л.1,77.
Буюртма №129, Шартнома №11,95. 500
 nusхада. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзлпон нашриёти, 700129, Тошкент, Павлоў
кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қў-
митасининг Тошкент китоб-журнал фабрика-
сида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1 уй.

83. 3Қоз.
С 40

Сейданов Қ.
Абай абадияти: (Тўплам).—Т.: Чўл-
пон, 1995.—80 б.

1995—«Юнеско» қарори билан «Абай йил»
деб эълон қилинди. Бу — қардош қozoқ хал-
қининг буюк шоири Абай Қўнонбоев ижодига
жаҳон илм аҳлининг берган баҳоси ва чек-
сиз ҳурматиدير.

Абайнинг 150 йиллик тўйига бағишлаб чоп
этилаётган мазкур тўпламда шоир ижоди таҳ-
лилида қozoқ-ўзбек адабий алоқаларига бир
назир ташлаиб, китобхонлар ҳукмига унинг
шеърлари ҳамда «Насиҳатлари»дан намуна-
лар ҳам ҳаволи этилган.

83. 3Қоз.+С (Қоз)